

ВПЛИВ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ НА ЇЇ ЕКОНОМІЧНУ БЕЗПЕКУ

ДУДІН М. М.

Об'єднана

В умовах глобальної фінансово-економічної кризи проблеми тіньової економіки стали одними з найбільш важливих як для України, так і для більшості країн світу. Окремі різновиди тіньової діяльності (корупція, наркобізнес, фінансування тероризму) справедливо відносяться до числа глобальних проблем сучасності.

Тіньова економіка існує в усіх країнах світу. Основними відмінностями її в тій чи іншій країні є обсяги, фактори, форми, стан соціально-правового контролю за нею і рівень його реалізації. За різними оцінками, її рівень становить у високорозвинених країнах 17% ВВП, у країнах з перехідною економікою – понад 20% і в країнах, що розвиваються – більше 40%. Про важливість максимально об'єктивної оцінки тіньової економічної діяльності свідчить значна сукупність методів оцінювання [12 – 15].

Для України актуальність проблеми тіньової економіки значно вища. В економічній науці актуальною є проблема оцінювання тіньового (неформального) сектора країни, держави, галузі. Стосовно України вона архіважлива з таких міркувань.

Тінізація економіки України в умовах фінансово-економічної кризи набула тотального характеру й оцінюється окремими експертами і дослідниками в обсязі до 60% ВВП, який представляє на сучасному етапі реальну загрозу національній безпеці держави [1, с. 188].

«Можна констатувати фактичне завершення процесу реструктуризації тіньової економічної діяльності в масштабах держави. Ця діяльність стала такою, що становить помітну частку її економіки. Вона обслуговує економічні і політичні інтереси певних впливових структур і ділових кіл» [2, с. 189].

Більшість експертів вважають, що 25 – 50% обороту приватних підприємств не відбиті в документах бухгалтерського обліку (тіньовий оборот). Рівень відходу в тінь залежить від того, що це за підприємство, «хто за ним стоїть» і т. д. У більшості малих підприємств «тінь» може досягати 80 – 90%.

На думку незалежних експертів, найпоширенішими видами тіньової діяльності є: оптимізація податків, проституція, торгівля наркотиками, праця нелегальних мігрантів, азартні ігри. До існуючих видів тіньової діяльності відносяться також незаконне повернення податку на додану вартість, зарплати «в конвертах».

На *рис. 1* зображено динаміку інтегрального коефіцієнта тіньової економіки України за період з 2001 року по перше півріччя 2009 року.

Відповідні значення інтегрального коефіцієнта тіньової економіки України розраховані згідно з методи-

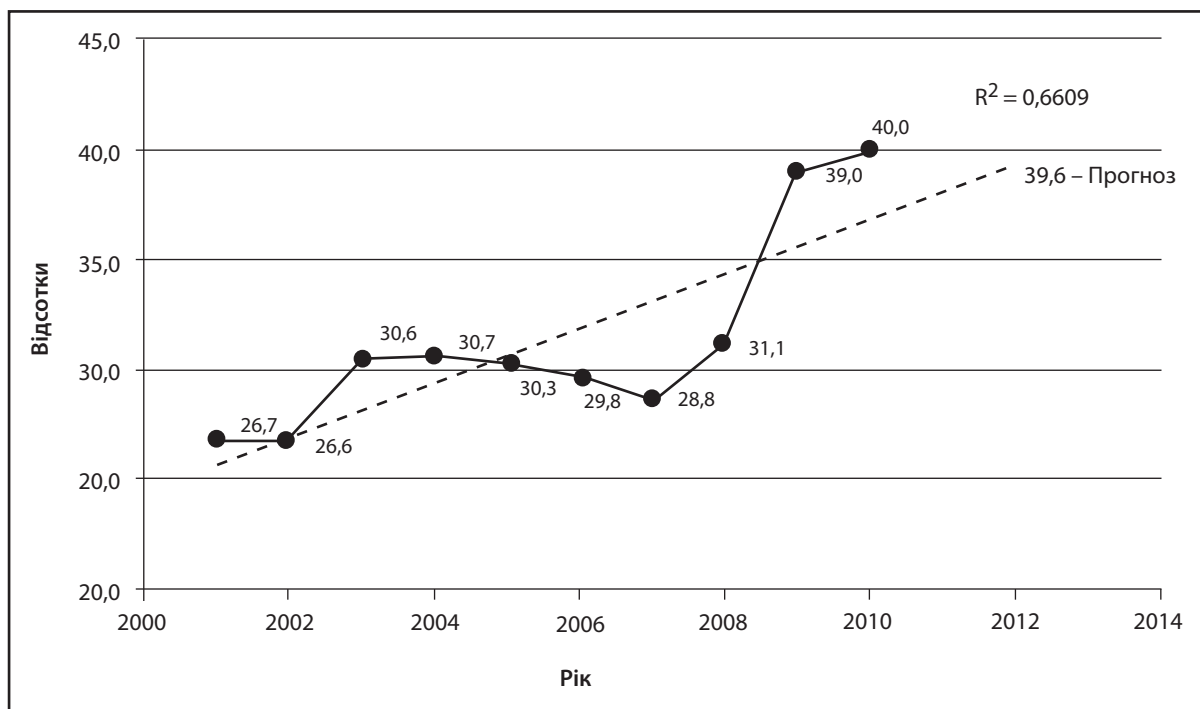

Рис. 1. Динаміка інтегрального коефіцієнта тіньової економіки України

(За даними міністерства Міністерство економічного розвитку і торгівлі України (2001 – 2009 рр.) [4], оцінка С. Тігіпка (2010 р.) [6], прогнозні розрахунки автора (на 2012 р.).

кою, розробленою відділом економічної безпеки та де-тінізації економіки департаменту макроекономіки Міні-економіки [4]. Обчислення інтегрального показника рів-ня тіньової економіки в національній економіці в цілому здійснюється шляхом зведення оцінок за методами «ви-трати населення – роздрібний товарооборот», фінансо-вим, монетарним та електронним в узагальненій показ-ник з використанням коефіцієнтів, що застосовуються для оцінки рівня тіньової економіки за кожним методом у періоді, що аналізується, з урахуванням стабільності оцінок за відповідним методом за попередні роки.

Аналіз динаміки інтегрального коефіцієнта тінь-ової економіки України (рис. 1) свідчить, по-перше, про явну нерівномірність (нелінійність) розвитку тіньової економіки як явища, по-друге, що в цілому за аналізо-ваний період мало місце її зростання в середньому при-близно на 0,5% за рік.

Тіньові обороти присутні в таких сферах діяль-ності: торгівля (80%), будівництво (66%), нерухомість (60%), гральний бізнес (53%), громадське харчування (53%), за-соби масової інформації (53%), транспорт і перевезення (46%). У торгівлі підакцизними товарами значну долю складають невраховані обсяги тютюнових, лікерогоріл-чатих та інших виробів.

Досить високий рівень коруптованості у сферах, що здійснюють постачання енергоносіїв, землевідведе-ння під будівництво, операції з комерційною нерухомі-стю (оренду) і приватизацію державного майна. Тут існує значний розрив між ринковими і «відпускними» ціна-ми на «продукцію» і, відповідно, можливість здобуття надприбутків, що є джерелом хабарництва і «відкотів», з якими більш всього фірми працюють в будівництві (91%), торгівлі (75%), сфері нерухомості (75%), сільсько-му господарстві (58%), енергетиці (58%).

Сучасний стан тіньової економіки в Україні в умо-вах фінансово-економічної кризи розглянуто в на-ціональній доповіді «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави» [7, с. 185 – 194] та щорічному Посланні Президента України до Верхо-вної Ради України [8]. У національній доповіді наголо-шується, що частка «тіні» в економіці має тенденцію до зростання, тому важливою є проблема визначення при-чин її тотальної тінізації. У Посланні Президента України, у розділі 3.1.1, у частині, яка підготовлена Національним інститутом стратегічних досліджень, вказано, що попере-дня оцінка рівня тінізації економіки в Україні в 2010 р. ста-новила близько 33% ВВП (37% у 2009 р.). Тіньовий капітал виявився суттєвим незадіяним інвестиційним ресурсом для економіки. За підсумками 9 місяців 2010 р. обсяг ВВП, що залишався в тіні, склав майже 260 млрд грн, що у 2,7 раза більше за обсяг освоєних інвестицій в основний ка-пітал за цей період.

На рис. 2 наведено динаміку основних макропоказ-ників економіки України та їх прогноз на 2012 – 2013 рр. у ланцюгових індексах (темпах зростання).

Аналізуючи рис. 2, слід відмітити три загальні тен-денції.

По перше, для всіх показників, динаміка яких представлена на рис. 2 «А» – 2 «З», має місце загальне

спадання рівня показників в межах від 1,96 (Операції з нерухомим майном, оренда) до 5,61 (Фінансова діяль-ність) в середньому за один рік.

По-друге, всі наведені макропоказники характе-ризували кризовий стан 2009 р. економіки України. Ви-конані автором прогнози свідчать про картину падіння ланцюгових індексів (і, відповідно, абсолютних значень, що їм відповідають).

По-третє, тенденція загального спадання всіх ви-користаних макроекономічних показників може бути пояснена тим, що має місце стійка тенденція для низки підприємств розглянутих галузей працювати в тіні.

Що стосується валового внутрішнього продукту (рис. 2А) слід наголосити, що існують значні розхо-дження в прогнозах як авторських розрахунків, так і розрахунків провідних наукових установ України, вклю-чаючи думку експертів, а також таких світових установ як Всесвітній банк, Міжнародний валютний фонд та інші. Причинами розходжень є використання власних даних і методик розрахунків, які вони використовують.

У [11] розроблено низку економетричних моделей, що реалізують закономірності тіньових економічних про-цесів на рівні держави, фінансової галузі, підприємств.

У [12] запропоновано системний аналіз тіньової економіки та підходи до її моделювання.

У [13] процеси тіньової економіки розглядаються у зв'язку з легалізацією доходів, що мають кримінальне походження.

Систематичне викладення суті, різновидів, влас-тивостей тіньової економіки пропонується в науково-методичному посібнику [14].

Методи вимірювання тіньової економіки пред-ставлено в посібнику [15].

Стан економічної безпеки України розкрито в мо-нографії [18]. Вплив тіньової економіки на економічну безпеку країни досліджено в монографії [19].

Сутність тіньової економіки розкрито в [3, 16].

В умовах дії фінансово-економічної кризи в Укра-їні спостерігаються правове беззаконня і корупція, не-прозорість економічних відносин, розбалансована і деградована система державного управління та техно-логічна відсталість, які гальмують необхідні темпи роз-витку. Незважаючи на наявність досліджень тіньової економіки в цілому та економічної безпеки зокрема, низка проблем оцінювання впливу тіньової економічної діяльності на економічну безпеку України зостається не вирішеною як в теоретичному, так і в практичному ас-пектах. Серед них важливою постає проблема виявлен-ня і дослідження механізму впливу тіньової економічної діяльності на економічну безпеку України, що і є метою та завданням статті.

За оцінками Світового банку, Україна має найбіль-ший неформальний сектор, який досягає при-близно 50% офіційного ВВП, що значно ускладнює «діагностування» економіки. Внаслідок цього можуть бути завищені рівні основних змінних ВВП – таких як урядові витрати і розмір фінансового сектора. Згідно з розрахунками західних фахівців, критичним для країни є щорічний обіг у сфері тіньового сектора на рівні 15 –

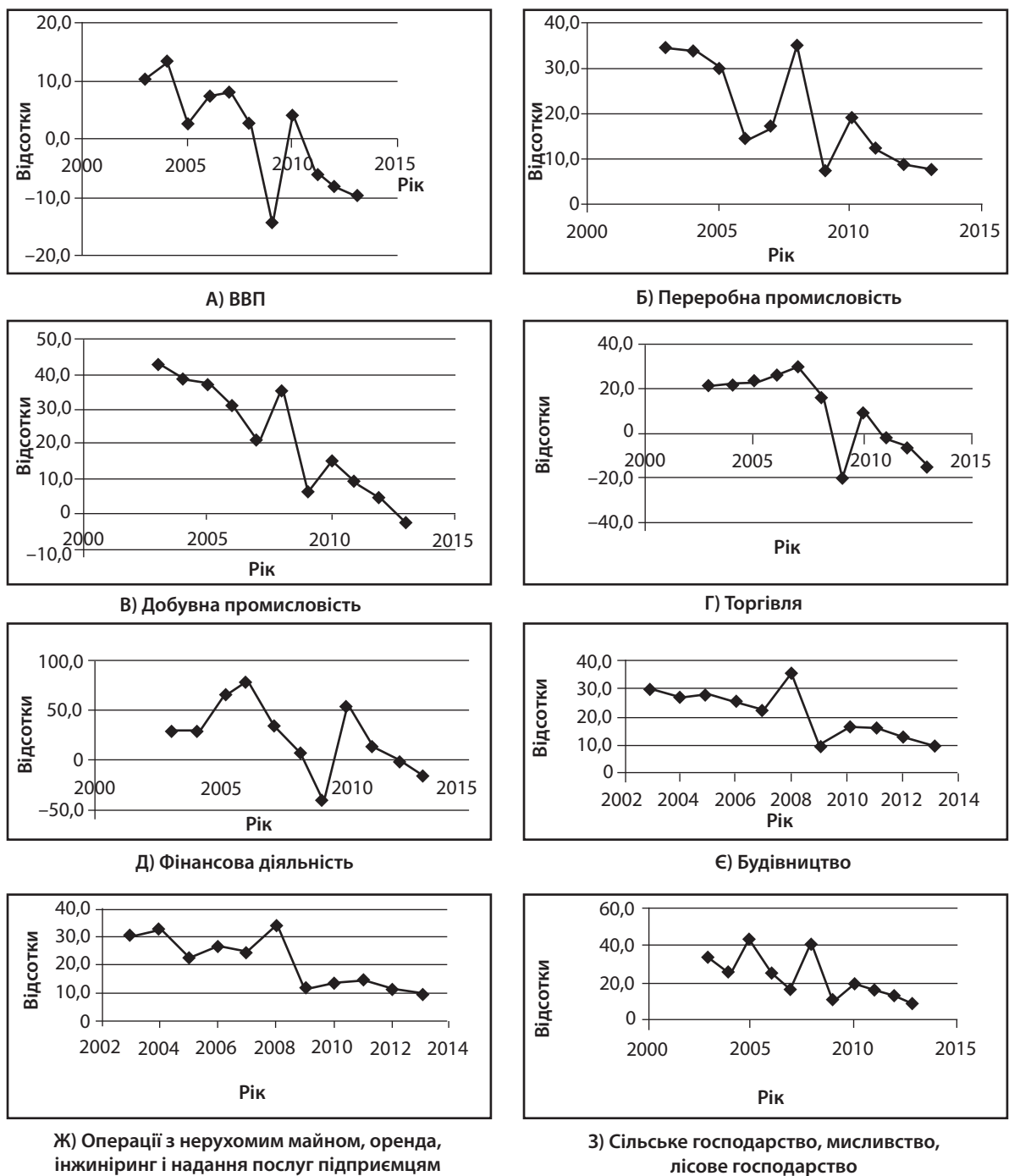

Рис. 2. Динаміка основних макропоказників економіки України та їх прогноз (розробка автора на основі [9, 10])

35% ВВП. Якщо оборот тіньового бізнесу перевищує 30% ВВП, а кількість працюючих на нього – 40% ВВП зайнятих, економіка втрачає керованість.

Рівень тіньової економіки в Україні в 2008 р., за оцінками Міністерства економіки України, склав 31,1% і в порівнянні з попереднім роком збільшився на 2,3 процентних пункти і вперше за останні роки вийшов за межі порогового значення (не більше 30% від ВВП), ставши показником, який знаходиться в небезпечній зоні серед показників, що характеризують стан макроекономічної безпеки в державі. Крім того, це максимальний показник з 2001 р.

У I півріччі 2009 р. у порівнянні з відповідним періодом минулого року, тінізація української економіки зрос-

ла на 8 процентних пункти і склала 39% (за попередніми даними Мінекономіки України). Активізація тіньової економіки в Україні є наслідком реакції бізнесу на фінансово-економічну кризу, неефективну податкову політику та бюджетну підтримку реального сектора економіки.

За нашими оцінками, заснованими на зростанні тіньового сектора в минулому і поточному роках, очікується подальше нарощування переходу підприємств і підприємців до проведення неофіційних операцій за обліком і звітністю перед державними органами, масове приховування доходів від оподаткування. Тільки за I півріччя 2009 р. серед перевірених податковими органами 245 тис. підприємств і 228 тис. фізичних осіб встановлені порушення, відповідно, у 94% і 93% від перевірених

суб'єктів господарювання та донараховано до бюджету 7 млрд грн податків.

Зазначимо, що кожні президентські та парламентські вибори вимагають колосальних фінансових ресурсів, які не покриваються коштами, виділеними з Державного бюджету, а тому виборчий (політичний) чинник значно посилює тінізацію економіки.

З огляду на серйозний фактор впливу на тіньовий сектор підвищення рівня грошей поза банками в Україні, у поточному році слід очікувати зростання «тіні». Слід зазначити, що істотне збільшення готівки відбулося в 2008 р. У порівнянні з 2005 р. кількість готівки поза банками виросла в 2,5 раза, і показник відношення обсягу готівки до ВВП вже знаходиться в небезпечній зоні.

Вагомим аргументом зростання тіньового сектора економіки є колосальний ресурс кредитів з рефінансування, наданих Національним банком України (НБУ) комерційним банкам (111 млрд грн за вересень – грудень 2008 р.). Значну частину отриманого в НБУ рефінансування комерційними банками було витрачено на купівлю іноземної валюти на міжбанківському валютному ринку. Іншу частину рефінансування було виведено з банків через кредити, у тому числі не забезпечені реальними заставами. Найвідоміший випадок – 380 млн грн, які банк «Надра» видав під нічим не забезпечені кредити двом підприємствам. Через три місяці фірми були ліквідовані як банкрути, а їхні борги перед установою списані.

Згідно з положенням НБУ, максимальний термін рефінансування комерційних банків становить один рік. Іншими словами, 2009 р. підприємницькі банки мали б повернути кошти разом з відсотками. Проте їх повернення були вельми проблематичним, тому НБУ вже зробив спроби продовжити термін повернення рефінансування до чотирьох років, одночасно зменшивши процентну ставку.

Зауважимо, що криза значно менше впливає на тіньовий сегмент економіки, оскільки внаслідок відсутності зарегульованості тіньова економіка успішно адаптується до існуючих економічних умов. Як результат, на тлі досить відчутного падіння офіційного ВВП (при незначному зниженні тіньового ВВП) в Україні частка тіньової економіки буде зростати.

Оскільки тінізація економіки України в умовах фінансово-економічної кризи набула тотального характеру і окремими експертами та дослідниками її обсяг оцінюється в межах до 60% ВВП, вона становить на сучасному етапі реальну загрозу національній безпеці держави.

Надзвичайно важливим питанням у контексті детермінантів тіньової економіки є визначення особливих причин тотальної тінізації економіки України в умовах фінансово-економічної кризи. Адже найгострішою проблемою для нашої держави на сучасному етапі є проблема дефіциту фінансових ресурсів, а покриття його за рахунок посилення податкового тиску призведе до скорочення ділової активності та відтоку капіталів. За умови спрямування грошей тіньової економіки в офіційний сектор податкові надходження до бюджету збільшилися б на десятки мільярдів гривень, що дало б можливість

поліпшити соціальний захист населення, підтримати інвестиції та інновації.

У нових умовах, що складаються в Україні, багато видів тіньової діяльності або зовсім втратили свою актуальність (цеховики, спекуляція, приписки), або їх частка в загальному тіньовому обороті скоротилася (дрібні розкрадання, порушення в торгівлі). Разом з раніше існуючими видами тіньової економічної діяльності значно зросли такі явища, як корупція державних службовців і кримінальний промисел.

Отже, можна констатувати фактичне завершення процесу реструктуризації тіньової економічної діяльності в масштабах держави. Така діяльність стала складовою частиною її економіки. Вона обслуговує економічні та політичні інтереси певних впливових структур і ділових кіл. При цьому важливо врахувати багатовекторність тіньових відносин, включаючи такі:

- ✦ тіньові відносини, не пов'язані з економічною сферою, сьогодні є не менш деструктивними. Мова йде про наявність тіньового політичного лобізму, про тінізацію виборчих процесів і механізмів, про тіньовий «політичний ринок» у цілому;
- ✦ розвал системи державного управління і залежність кадрової політики від політичних квот, за гроші йдуть до влади і з допомогою влади отримують тіньові кошти;
- ✦ корумпованість суспільних відносин, зрошування тіньового капіталу з державним апаратом; небезпечні симптоми тінізації військової сфери;
- ✦ існування головної принципової й невіршеної проблеми розмежування влади і власності.

Для кризового етапу розвитку економіки України характерні такі основні види тіньової економічної діяльності:

- ✦ випуск і реалізація необлікованих товарів, надання неврахованих послуг;
- ✦ незаконне та контрабандному ввезенні товарів і їх обіг;
- ✦ незаконна приватизація державного та комунального майна;
- ✦ нелегальні валютні операції;
- ✦ кримінальні промисли;
- ✦ шахрайство з фінансовими ресурсами;
- ✦ корупція;
- ✦ нелегальний вивіз капіталу;
- ✦ незаконне використання державних майна та коштів, природних ресурсів і корисних копалин;
- ✦ приховування реальних доходів суб'єктів господарювання і громадян від оподаткування та незаконне повернення ПДВ;
- ✦ вилучення різниці між реальними та звітними цінами на товари і послуги при їх реалізації.

Аналіз проблем тіньової економіки та її зростаючих масштабів дає можливість визначити основні чинники тотальної тінізації економіки України в умовах фінансово-економічної кризи, а саме:

- ✦ відсутність необхідного, збалансованого та стабільного законодавства і правовий нігілізм значної частини представників державної влади, бізнесу і соціальних верств населення;
- ✦ зацікавленість окремих представників державного апарату в існуванні тіньової економіки і в отриманні тіньових доходів;
- ✦ системні недоліки податкової та митної політики, значне податкове тиск;
- ✦ недосконалість регуляторної політики держави, переважна система дозвільних реєстраційних і наглядових функцій і існуючі формальні і неформальні розміри плати за надані послуги та виконані роботи;
- ✦ правова незахищеність суб'єктів господарської діяльності та підприємців від зловживань, утисків, протидії та вимагань з боку представників владних структур різних рівнів;
- ✦ посилення діяльності кримінальних структур, інтеграція організованої злочинності із суб'єктами господарської діяльності;
- ✦ зростання безробіття (прихованого), неритмічна робота підприємств, низький рівень оплати праці, відсутність належного соціального захисту населення;
- ✦ прорахунки в грошово-кредитній політиці, непрозорі дії державного регулятора в цій сфері, доларизація економіки, неналежне нагляд і контроль за діяльністю банків з боку держави;
- ✦ неефективне управління державною і комунальною власністю;
- ✦ звуження мотивації у юридичних і фізичних осіб до економічної діяльності у легальному секторі економіки.

Враховуючи викладене, можна констатувати, що в Україні сформувалася унікальна тіньова економіка, основними ознаками якої є:

- ✦ ухилення від сплати податків;
- ✦ відтік капіталу;
- ✦ подвійна бухгалтерія;
- ✦ приховане безробіття;
- ✦ корупція і хабарництво;
- ✦ неорганізована і «чорна» торгівля.

Узагальнюючим фактором, який формує тіньову економіку, є політична невизначеність у країні та масова недовіра громадян до всіх гілок влади та політиків.

Вплив тіньових процесів на рівень економічної безпеки держави можна подати так (рис. 3).

Тіньова економіка впливає на економічну безпеку підприємницької діяльності в державі через форми та елементи управління, які можна представити двома блоками.

Формування системи національної економічної безпеки повинно здійснюватися, виходячи з цілей і принципів забезпечення економічної безпеки, шляхом розробки правових норм, які регулюють стосунки в сфері економіки, створення органів державної влади й управління в цій сфері, визначення основних напрямків їхньої діяльності, а також налагодження відповідних механізмів контролю за діяльністю цих органів.

Мета системи забезпечення економічної безпеки полягає в підтриманні нормального функціонування економіки, виявленні загроз і вжиття адекватних заходів щодо їх відвернення та нейтралізації, захисті економічних інтересів особи, суспільства, сім'ї, держави, здійсненні соціально-спрямованої економічної політики.

Система забезпечення економічної безпеки повинна відповідати таким основним вимогам:

- ✦ функціонування в межах, визначених законом;
- ✦ забезпечення надійного захисту національних інтересів;
- ✦ прогнозування та своєчасне відвернення загроз економічній безпеці;
- ✦ ефективне функціонування як у звичайних, так і в надзвичайних умовах;
- ✦ наявність чіткої структури та функціональне розмежування органів законодавчої, виконавчої та судової гілок влад;
- ✦ відкритість і гласність у необхідних межах щодо діяльності відповідних органів, що входять в зазначену систему.

Система забезпечення економічної безпеки повинна складатися з органів законодавчої, виконавчої і судової гілок влади, підприємств, організацій, громадян та об'єднань громадян. Вона має функціонувати в таких режимах:

- ✦ повсякденному;
- ✦ підвищеної готовності;
- ✦ глобального застосування;
- ✦ локального застосування.

Забезпечення економічної безпеки особи, суспільства, держави здійснюється на основі розмежування повноважень між суб'єктами системи, в якій:

Верховна Рада України:

- ✦ створює правові заходи функціонування системи національної економічної безпеки;
- ✦ визначає бюджетні асигнування на фінансування державних органів, загальнодержавних програм, заходів, спрямованих на забезпечення економічної безпеки;
- ✦ заслуховує не рідше одного разу на рік доповідь Президента України про стан забезпечення економічної безпеки України в контексті щорічного Послання про внутрішнє та зовнішнє становище України;
- ✦ визначає основи економічної безпеки України, зокрема приймає Концепцію економічної безпеки, законодавчі акти та загальнодержавні програми у цій сфері;
- ✦ формує життєво важливі національні економічні інтереси і закріплює це законодавчими актами;
- ✦ ратифікує міжнародні договори та угоди, що стосуються сфери національної та міжнародної економічної безпеки;
- ✦ здійснює контроль за діяльністю органів державної влади у сфері економічної безпеки.

Президент України:

- ✦ виступає гарантом забезпечення економічної безпеки України;

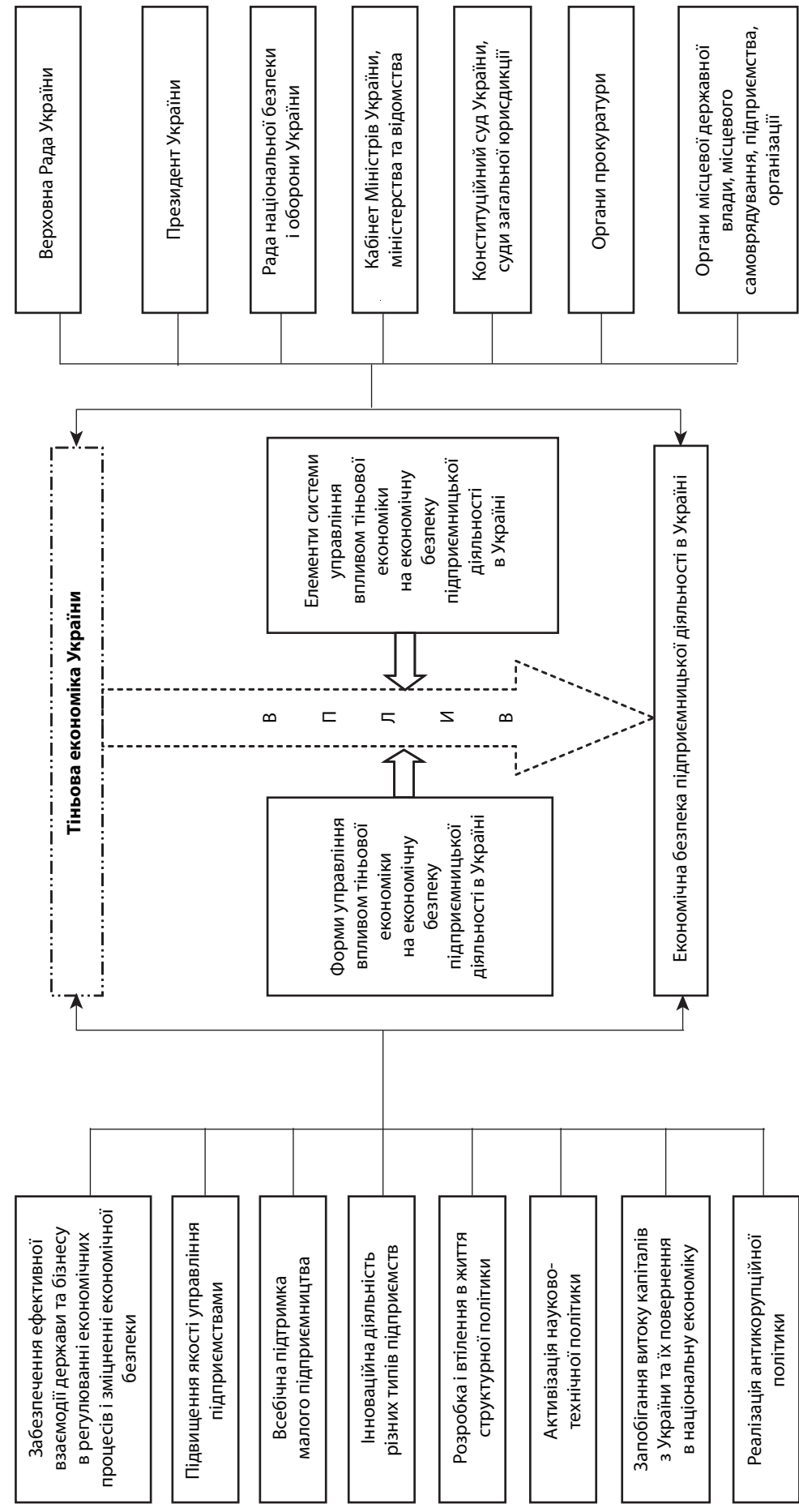

Рис. 3. Механізм управління впливом тіньової економіки на економічну безпеку в Україні (розробка автора)

- ✦ визначає цілі економічної безпеки і стратегію на ближчу і далеку перспективи;
- ✦ видає укази та розпорядження, спрямовані на захист національних економічних інтересів і здійснення системи заходів по забезпеченню економічної безпеки особи, сім'ї, суспільства, держави;
- ✦ утворює, реорганізує відповідно до чинного законодавства органи виконавчої влади, що створюють систему забезпечення економічної безпеки;
- ✦ звертається з доповіддю до Верховної Ради України про стан забезпечення економічної безпеки в контексті щорічного Послання про внутрішнє та зовнішнє становище України;
- ✦ веде перемовини та укладає міжнародні договори України у сфері економічної безпеки.

Рада національної безпеки і оборони України:

- ✦ забезпечує здійснення єдиної державної політики у сфері економічної безпеки;
- ✦ координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері економічної безпеки;
- ✦ розробляє стратегію економічної безпеки і організовує підготовку відповідних державних програм;
- ✦ здійснює постійний моніторинг національних економічних інтересів, комплексну оцінку та прогноз потенційних і реальних загроз економічній безпеці;
- ✦ аналізує стан і тенденції розвитку економічної ситуації в Україні та за її межами, а також визначає на цій основі пріоритетні напрямки забезпечення економічної безпеки;
- ✦ планує, організовує і контролює здійснення заходів з метою локалізації та нейтралізації загроз економічній безпеці;
- ✦ розробляє пропозиції Президенту України щодо вдосконалення системи національної економічної безпеки та забезпечення економічних інтересів особи, сім'ї, суспільства, держави;
- ✦ прогнозує наслідки рішень державних органів з питань внутрішньої та зовнішньої політики у сфері економічної безпеки;
- ✦ розробляє рекомендації щодо запобігання виникненню надзвичайних ситуацій у соціально-економічній сфері.

Кабінет Міністрів України, міністерства та відомства:

- ✦ забезпечують економічну самостійність України та її економічну безпеку;
- ✦ забезпечують виконання Конституції України, законів України, актів Президента України у сфері національної та міжнародної економічної безпеки;
- ✦ розробляють і виконують у межах своїх повноважень державні програми, спрямовані на забезпечення економічної безпеки та захист національних економічних інтересів;
- ✦ забезпечують здійснення державної політики у сфері економічної безпеки;

- ✦ здійснюють аналіз загроз економічній безпеці, розробляють та вживають заходи щодо локалізації та нейтралізації цих загроз.

Конституційний суд України, суди загальної юрисдикції:

- ✦ здійснюють правосуддя щодо забезпечення економічної безпеки особи, суспільства, держави;
- ✦ забезпечують судовий захист суб'єктів економічної безпеки, чії права були порушені у зв'язку з діяльністю по забезпеченню економічної безпеки.

Органи прокуратури:

- ✦ здійснюють нагляд за дотриманням Конституції України та чинного законодавства органами, які забезпечують економічну безпеку.

Органи місцевої державної влади, місцевого самоврядування, підприємства, організації:

- ✦ забезпечують виконання державних програм, спрямованих на забезпечення економічної безпеки;
- ✦ розробляють і здійснюють у межах своїх повноважень заходи по забезпеченню економічної безпеки.

Громадяни та об'єднання громадян:

- ✦ отримують у відповідності з чинним законодавством інформацію про діяльність державних органів по забезпеченню економічної безпеки та беруть безпосередню участь у забезпеченні економічної безпеки;
- ✦ привертають увагу суспільства та державних органів до небезпечних явищ і процесів у сфері економічної безпеки;
- ✦ захищають власні права щодо реалізації особистих економічних інтересів засобами, які передбачені чинним законодавством.

Пропонується така кількісна модель, яка відображає вплив тіньової економіки на економічну безпеку України і забезпечує можливість управління впливом.

Модель ґрунтується на двох методиках, що використовуються Міністерством економічного розвитку і торгівлі України. Це: «Методика розрахунку рівня економічної безпеки України» і «Методичні рекомендації розрахунку рівня тіньової економіки України» [4, 5]. Вони розроблені провідними вченими України і враховують світовий досвід. Скористаємося визначеннями термінів і позначеннями, пов'язаними з економічною безпекою і тіньовою економікою, що наводяться в Методиках та їх Додатках.

В основу моделі пропонуємо покласти інтегральний індекс економічної безпеки держави, який визначається таким чином.

Якщо x_{ij} – показники, $j = 1, \dots, m$; $i = 1, \dots, n$, які в сукупності характеризують певну галузь (i -ту сферу) економіки держави, то інтегральний показник (індекс) безпеки для цієї галузі може мати вигляд лінійної згортки:

$$I_i = \sum_{j=1}^m a_{ij} z_{ij}, \quad (1)$$

де a_{ij} – вагові коефіцієнти, що визначають ступінь внеску j -го показника в інтегральний індекс i -ї сфери економіки; z_{ij} – нормалізовані значення вхідних показників x_{ij} .

Вимоги до a_{ij} та z_{ij} такі:

усі a_{ij} задовольняють таким умовам:

$$0 \leq a_{ij} \leq 1, \quad (2)$$

$$\sum_j a_{ij} = 1; \quad (3)$$

кожен із z_{ij} є нормалізованим, тобто $0 \leq z_{ij} \leq 1$, причому $z_{ij} = 1$ відповідає оптимальному значенню, а $z_{ij} = 0$ – найгіршому.

Вагові коефіцієнти a_{ij} розраховуються за формулою:

$$a_{ij} = \frac{c_{ij} |d_{ij}|}{\sum_j c_{ij} |d_{ij}|}, \quad (4)$$

де d_{ij} – факторні навантаження; x_{ij} – вхідні дані.

Факторні навантаження d_{ij} отримуються шляхом застосування статистичних методів факторного аналізу: методу головних компонент (*Principal components*) з метою отримання d_{ij} як складових формули

$$G_j = \sum_i d_{ij} x_{ij} \quad (5)$$

і процедури обертання факторів (*Varimax normalized* – варімакс нормалізований) [17].

Інтегральний індикатор економічної безпеки країни в цілому розраховується за формулою:

$$I = \sum_j b_j I_j, \quad (6)$$

де b_j – вагові коефіцієнти сфер економіки.

Ваговий коефіцієнт j -ї сфери визначається експертним шляхом за допомогою N експертів як відношення суми балів, що дали всі експерти даній сфері, до загальної суми балів.

$$b_j = \frac{\sum_{n=1}^N S_{jn}}{\sum_{k=1}^M \sum_{n=1}^N S_{kn}}, \quad (7)$$

де S_{jn} – оцінка j -ї сфери, яку дав n -й експерт;

N – кількість експертів;

M – кількість сфер економіки.

Можна також визначати зазначені коефіцієнти методом головних компонент на основі інтегральних індексів окремих сфер економіки.

Рекомендовані Міністерством економіки України значення вагових коефіцієнтів наведено в *табл. 1*.

Реалізуються такі етапи конструювання інтегральної оцінки економічної безпеки держави:

- ✦ формування множини індикаторів;
- ✦ визначення характеристичних (оптимальних, порогових та граничних) значень індикаторів;
- ✦ нормалізація індикаторів;
- ✦ визначення вагових коефіцієнтів;
- ✦ розрахунок інтегрального індексу.

Вагові коефіцієнти для розрахунку індексу фінансової безпеки наведено в *табл. 2*.

Приклад реально використовуваних індикаторів та порогових значень індикаторів x_{ij} наведено в *табл. 3*.

Таблиця 1

Значення вагових коефіцієнтів [5]

Сфера економіки	Значення вагового коефіцієнта
1. Макроекономічна	0,1005
2. Виробнича	0,0769
3. Фінансова	0,1127
4. Інвестиційна	0,0939
5. Зовнішньоекономічна	0,0901
6. Науково-технологічна	0,1183
7. Соціальна	0,0808
8. Демографічна	0,0836
9. Енергетична	0,1324
10. Продовольча	0,1108

Таблиця 2

Вагові коефіцієнти для розрахунку індексу фінансової безпеки [5]

Фінансова сфера	Значення вагового коефіцієнта
Бюджетна	0,2023
Грошово-кредитна	0,1953
Валютна	0,1558
Боргова	0,1256
Страхова	0,0628
Фондова	0,0953
Банківська	0,1629

Як випливає з *табл. 3*, x_{11} – це рівень «тінізації» економіки (% до ВВП), порогове значення якого дорівнює 30 %. Таким чином, це є змінна, яка може бути використана як чинник управління економічною безпекою.

Згідно з «Методичними рекомендаціями...» [4] розрахунок рівня тіньової економіки держави слід отримувати кількома методами. Важливим уявляється метод «витрати населення – роздрібний товарооборот».

Обчислення рівня тіньової економіки за цим методом полягає у виявленні наявності перевищення споживчих грошових витрат населення на придбання товарів над загальним обсягом продажу населенню товарів усіма суб'єктами господарювання в легальному секторі економіки.

Цей метод є прямим та застосовується для розрахунку макроекономічних параметрів тіньової економіки.

У «Методичних рекомендаціях...» [4] діяльність домогосподарств з виготовлення товарів власного виробництва для своїх потреб чи потреб членів своєї сім'ї (сектор натурального самозабезпечення) не вважається тіньовою економікою.

Дані щодо витрат домогосподарств отримуються шляхом вибіркового обстеження умов життя домогосподарств на добровільній основі, а дані щодо загального обсягу продажу населенню товарів усіма суб'єктами господарювання – шляхом статистичної звітності (обов'язкові дані).

Індикатори та порогові значення індикаторів стану макроекономічної безпеки держави [5]

№ з/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення (x_{opt})
1	Рівень «тінізації» економіки, % до ВВП	не більше 30
2	Відношення обсягу ВВП до середнього значення у країнах ЄС, %	не менше 75
3	Відношення обсягу ВВП на одну особу до середнього значення у країнах ЄС, %	не менше 50
4	Відношення обсягу ВВП на одну особу до середньосвітового значення, %	не менше 100
5	Валове нагромадження основного капіталу, % до ВВП	не менше 25
6	Зміна запасів матеріальних оборотних коштів, % до ВВП	-1,5 – +1,5
7	Відношення сальдо платіжного балансу України до ВВП, %	-1 – +1
8	Відношення темпу росту продуктивності праці до темпу росту заробітної плати, разів	не менше 1
9	Частка наявних доходів нефінансових корпорацій у валових наявних доходах, %	не менше 14-15
10	Частка сектора загальнодержавного управління в наявних доходах, %	не більше 20

Споживчі грошові витрати домогосподарств на придбання товарів та послуг у періоді, що аналізується ($B_{зр\ спож\ t}$), визначаються як добуток суми споживчих грошових витрат у середньому на 1 домогосподарство за місяць на придбання товарів ($B_{зр\ тов\ 1\ дом/міс\ t}$) і придбання послуг ($B_{зр\ посл\ 1\ дом/міс\ t}$), кількості домогосподарств ($K_{дом\ t}$) та кількості місяців у періоді, що аналізується.

У результаті застосування різних методів для отримання вхідної інформації для розрахунку тіньової економіки за методом «витрати населення – роздрібний товарооборот» споживчі грошові витрати домогосподарств на придбання товарів у періоді, що аналізується ($B_{зр\ тов\ t}$), коригуються на коефіцієнт ($K_{корп\ t}$), що визначається за такою формулою:

$$K_{корп\ t} = \frac{BH_t - TP_{соц\ t} - СП_{загот\ t}}{B_{зр\ спож\ t}}, \quad (8)$$

де BH_t – витрати населення на придбання товарів і послуг у періоді, що аналізується (млн грн);

$TP_{соц\ t}$ – соціальні трансферти в періоді, що аналізується (млн грн);

$СП_{загот\ t}$ – вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель, у періоді, що аналізується (млн грн).

Скориговані споживчі грошові витрати домогосподарств на придбання товарів у періоді, що аналізується ($B_{зр\ тов\ корп\ t}$), визначаються за такою формулою:

$$B_{зр\ тов\ корп\ t} = B_{зр\ тов\ t} \times K_{корп\ t}, \quad (9)$$

де $B_{зр\ тов}$ – споживчі грошові витрати домогосподарств на придбання товарів у періоді, що аналізується (млн грн).

Загальний обсяг продажу населенню товарів усіма суб'єктами господарювання в легальному секторі економіки ($П_{ст.л.с.t}$) визначається за такою формулою:

$$П_{ст.л.с.t} = PT_{нів\ t} + PT_{фіз.осіб\ t}, \quad (10)$$

де $PT_{нів\ t}$ – обсяг роздрібного товарообороту підприємств, які здійснюють діяльність з роздрібною торгівлею та ресторанного господарства, у періоді, що аналізується (млн грн);

$PT_{фіз.осіб\ t}$ – обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг) у діючих цінах фізичних осіб – підприємців у періоді, що аналізується (млн грн).

Рівень тіньової економіки за методом «витрати населення – роздрібний товарооборот» у періоді, що аналізується ($T_{BH_PT\ t}$), визначається за такою формулою:

$$T_{BH_PT\ t} = \frac{B_{зр\ тов\ корп\ t} - П_{ст.л.с.t}}{П_{ст.л.с.t}} \times 100, \quad (11)$$

де $B_{зр\ тов\ корп\ t}$ – скориговані споживчі грошові витрати домогосподарств на придбання товарів у періоді, що аналізується (млн грн);

$П_{ст.л.с.t}$ – загальний обсяг продажу населенню товарів усіма видами суб'єктів господарювання в легальному секторі економіки в періоді, що аналізується (млн грн).

Показники, джерела вхідної інформації та розрахунок рівня тіньової економіки за методом «витрати населення – роздрібний товарооборот» наведено в додатку 1 «Методичних рекомендацій...» [4].

Наступним важливим методом розрахунку рівня тіньової економіки є розрахунок за фінансовим методом.

Обчислення рівня тіньової економіки за фінансовим методом полягає у визначенні тенденцій зміни пропорцій між вартістю товарів, робіт і послуг, використаних у процесі виробництва, та валовим доходом підприємств (господарських об'єднань), установ, організацій у країні в цілому або в і-му виді економічної діяльності. При цьому припускається, що зростання в часі частки вартості товарів, робіт і послуг, використаних у процесі виробництва, відносно валового доходу підприємств (за вирахуванням впливу об'єктивних чинників у періоді, що аналізується) є свідченням закріплення тенденції зростання рівня тіньової економіки. Цей метод є непрямим.

При обчисленні рівня тіньової економіки за фінансовим методом у країні в цілому припускається, що базовим періодом розрахунку є 2003 рік (t_0), рівень тіньової економіки ($T_{\phi\ t_0}$) у якому розраховується за методом «витрати населення – роздрібний товарооборот» і становить 33 відсотки.

Обчислення рівня тіньової економіки за фінансовим методом складається з таких етапів:

- ✦ розрахунок зміни частки вартості товарів, робіт і послуг, використаних у процесі виробництва,

у валовому доході підприємств (у періоді, що аналізується, до аналогічного періоду попереднього року);

- ✦ оцінка впливу зміни співвідношення вихідних-вхідних цін у відповідному виді економічної діяльності;
- ✦ розрахунок рівня тіньової економіки (прихованих доходів) [4].

На основі викладених положень відносно складу показників економічної безпеки України та її тіньової економіки пропонується така структурна VAR модель:

$$Y_t = \beta + B_0 Y_t + \sum_{i=t-1}^{t-p} B_{t-1} Y_i + \varepsilon_t, \quad (12)$$

де $Y_t, Y_i, i = t-1, \dots, t-p$, – поточне і минулі значення вектора чинників економічної безпеки України, складові яких такі:

- y_{1t} – рівень «тінізації» економіки;
- y_{2t} – валове нагромадження основного капіталу;
- y_{3t} – зміна запасів матеріальних оборотних коштів;
- y_{4t} – відношення сальдо платіжного балансу України до ВВП;
- y_{5t} – відношення темпу зростання продуктивності праці до темпу зростання заробітної плати;
- y_{6t} – частка наявних доходів нефінансових корпорацій у валових наявних доходах;
- y_{7t} – частка сектора загальнодержавного управління в наявних доходах;
- β – вектор констант;
- B_0, \dots, B_p – матриці;
- ε_t – вектор помилок;
- p – лаг.

Матриця B_0 відображає можливість одночасної взаємодії проміж змінними $y_{it}, i = 1, \dots, 7$. Одночасна взаємодія змінних y_{it} визначається на основі теорії економічної безпеки. Як випливає з співвідношень (1 – 11), науковий ступінь розвитку теорій економічної безпеки та тіньової економіки достатній для об'єктивного визначення складу структурних взаємозв'язків, відображених в матриці B_0 , та аналітичних залежностей між чинниками економічної безпеки і тіньової економіки на компонентному рівні.

Метод оцінювання структурної VAR моделі залежить від того, як саме ідентифікована B_0 . Підхід з частковою інформацією тягне використання методів оцінювання для окремого рівняння, таких як двокроковий метод найменших квадратів. Підхід з повною інформацією тягне використання методів оцінювання для кількох рівнянь, таких як трикроковий метод найменших квадратів [20, 21].

ВИСНОВКИ

Запропоновано та проаналізовано механізм впливу тіньової економіки України на її економічну безпеку. Встановлені такі чинники впливу тіньової економіки на економічну безпеку України:

- ✦ явний за чинником «Рівень «тінізації» економіки»;
- ✦ неявні за чинниками: «Валове нагромадження основного капіталу»; «Зміна запасів мате-

ріальних оборотних коштів»; «Відношення сальдо платіжного балансу України до ВВП»; «Відношення темпу зростання продуктивності праці до темпу зростання заробітної плати»; «Частка наявних доходів нефінансових корпорацій у валових наявних доходах»; «Частка сектора загальнодержавного управління в наявних доходах».

Доведено можливість побудування структурної VAR моделі впливу тіньової економіки на економічну безпеку України.

Подальші розвідки можна вести в напрямку аналітичних побудовань запропонованих зв'язків між тіньовою економікою та економічною безпекою України. ■

ЛІТЕРАТУРА

1. Концепція (Основи державної політики) національної безпеки України // Голос України.– 1997.– 4 лютого. Постанова Верховної Ради від 16.01.1997 № 3/97-ВР.
2. Бандурка О. М. Основы экономической безопасности / О. М. Бандурка, В. Е. Духов, К. Я. Петрова, И. М. Червяков.– Из-во Харьковского Национального университета внутренних дел, 2003.– 289 с.
3. Флейчук М. І. Основи тіньової економіки [Електронний документ].– Режим доступу : <http://mev.lac.lviv.ua/downloads/ied/lec/lec1.pdf>
4. Методичні рекомендації розрахунку рівня тіньової економіки / Наказ Мінекономіки від 18.02.2009 № 123.– Київ.– 2009.– 26 с. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України [Електронний документ].– Режим доступу : <http://www.me.gov.ua>
5. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України / Наказ Міністерства економіки України від 02.03.2007 № 60 [Електронний документ].– Режим доступу : <http://www.me.gov.ua>
6. Українські новини [Електронний документ].– Режим доступу : <http://ukranews.com/ru/news/economics/2011/07/01/47302>
7. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / За заг. ред. В. М. Гейця [та ін.].– К. : НВЦ НБУВ, 2009.– 687 с.
8. Модернізація України – наш стратегічний вибір. Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України.– Київ, 2011.– 415 с.
9. Тенденції тіньової економіки в Україні.– Київ, 2009 [Електронний ресурс].– Режим доступу : <http://www.me.gov.ua>
10. Україна в цифрах 2010. Статистичний збірник.– К.: Державний комітет статистики України, 2011.– 252 с.
11. Задорожний Г. В. Экономическая безопасность и теневая экономика / Г. В. Задорожний, П. А. Иващенко, С. В. Тютюникова.– Харьков: Издательский центр ХИБМ, 1999.– 208 с.
12. Ечкаков С. М. Теневая экономика: анализ и моделирование.– М. : Финансы и статистика, 2004.– 408 с.
13. Голованов Н. М., Перекислов В. Е. Теневая экономика и легализация преступных доходов.– С-Пб. : Питер, 2003.– 304 с.
14. Исправников В. О. Теневая экономика [науч.-метод. пособие для студ. экон. ф-тов].– М. : Инфра-М, 2007.– 321 с.
15. Измерение ненаблюдаемой экономики. 2003: Рук-водство.– М. : ОЭСР, Статкомитет СНГ, Информационно-издательский центр «Статистика России», 2003.– 296 с.

16. Полищук Е. А. К вопросу о сущности теневой экономики / Е. А. Полищук, А. Н. Бузни. – Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Экономика». Том 21 (60). – 2008. – № 1. – С. 246 – 252.

17. Іващенко П. О., Семеняк І. І., Іванов В. В. Багатомірний статистичний аналіз. – Харків: Вид-во «Основа» при Харк. ун-ті, 1992. – 144 с.

18. Васильців Т. Г. Економічна безпека підприємництва України: стратегія та механізми зміцнення: Монографія. – Львів : Арал, 2008. – 384 с.

19. Гончарова В. О. Вплив тіньової економіки на економічну безпеку держави. – Х. : Видавничий центр ХНУ, 2001. – 195 с.

20. Watson, Mark W. 1994. «Vector Autoregressions and Cointegration». Handbook of Econometrics, volume IV. Robert Engle and Daniel McFadden, editors. Amsterdam: Elsevier. – pp. 2844 – 2915.

21. Грін Вільям Г. Економетричний аналіз. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 1197 с.